

Dones i migració a la Mediterrània Occidental

Barcelona, 2 al 6 de novembre de 1998

Anna Ortiz Guitart

Universitat Autònoma de Barcelona. Departament de Geografia
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
anna.ortiz@blues.uab.es

Hermínia Pujol i Estragués

Centre d'Estudis Demogràfics
08193 Bellaterra (Barcelona). Spain
hpujol@cedserver.uab.es

Olga Rojas

El Colegio de México. México DF (México)
orojas@cedserver.uab.es

Data de recepció: febrer 1999
Data d'acceptació: març 1999

Resum

Durant la primera setmana de novembre tingué lloc el curs *Dones i migració a la Mediterrània Occidental*, organitzat per l'Institut Català de la Mediterrània, amb l'objectiu d'analitzar i discutir temes relacionats amb la situació de les dones migrants des d'una òptica acadèmica i institucional. S'hi abordà el doble vessant de les seves condicions de vida, tant a les societats d'origen com a les d'acollida, s'hi revisà la seva imatge estereotipada i s'hi evidencià la diversitat de projectes migratoris d'aquestes dones.

Paraules clau: dona, migració, Mediterrània, condicions de vida.

Resumen. Dones i migració a la Mediterrània Occidental, *Barcelona, 2 al 6 de noviembre de 1998*

Durante la primera semana de noviembre tuvo lugar el curso *Mujeres y migración en el Mediterráneo Occidental*, con el objetivo de analizar y discutir temas relacionados con la situación de las mujeres migrantes desde una óptica académica e institucional. Se abordó la doble vertiente de sus condiciones de vida, tanto en las sociedades de origen como en las de acogida, se revisó la imagen estereotipada que se tiene de ellas y se evidenció también la diversidad de los proyectos migratorios de estas mujeres.

Palabras clave: mujer, migración, Mediterraneo, condiciones de vida.

Résumé. Femmes et migration à la Méditerranée Occidentale, *Barcelone, 2 au 6 novembre 1998*

Pendant la première semaine de novembre a eu lieu le séminaire *Femmes et migration à la Méditerranée Occidentale* avec la volonté d'analyser et discuter sur la réalité des femmes migrantes du point de vue académique et institutionnel. On a parlé des conditions de vie dans les sociétés d'origine et les d'accueil et on a essayé de réviser l'image stéréotypée qu'on a d'elles pour remarquer la diversité des projets migratoires de ces femmes.

Mots clé: femme, migration, Méditerranée, conditions de vie.

Abstract. Women and migration in Western Mediterranean, *Barcelona, November 2nd-6th, 1998*

During the first week of november took place the seminar *Women and migration in Western Mediterranean*, with the goal to analyse and discuss on problems related to migrant women, both from academic and institutional points of view. The main topics were the study of living conditions in the countries of origin and destination, the need to change the stereotyped views on them, and the different migration projects of women.

Key words: woman, migration, Mediterranean, living conditions.

El maut fard wa rega mahi fard

[La mort és obligatòria, però l'esclavitud no]

Proverbi saharià

Entre els dies 2 al 6 de novembre tingué lloc a Barcelona el curs internacional sobre *Dones i migració a la Mediterrània Occidental*, organitzat per l'Institut Català de la Mediterrània d'Estudis i Cooperació (ICM), en el marc del Campus Universitari de la Mediterrània.

El tractament d'aquest tema, a la nostra ciutat, no és nou: l'Ajuntament de Barcelona organitzà l'abril de 1994, les primeres *Jornades de Dones Immigrades*¹, amb l'objectiu de sentir la seva veu i fer-les visibles a la resta de conciutadans i conciutadanes. El curs de l'ICM, per la seva banda, n'oferí una visió complementària des d'una perspectiva més acadèmica i institucional. Les ponències estigueren a càrrec de persones expertes pertanyents a universitats, centres d'estudis o organismes públics, tant dels països emissors com dels països receptors d'immigrants de l'àmbit de la Mediterrània Occidental (Tunísia, Algèria, Marroc, Espanya, Itàlia i França). Amb posterioritat, els dies 15 i 16 de gener de 1999, organitzat pel Consell de les Dones de Barcelona², tingué lloc el *I Congrés de les Dones de Barcelona*, el qual també dedicà una dels seves ponències a les dones migrants³.

Aquest interès pel fenomen migratori a la Mediterrània Occidental no és gra-tuït, ja que en les darreres dècades ha experimentat canvis importants: alguns dels països tradicionalment emissors, com és el cas d'Espanya i Itàlia, s'han convertit en països receptors, a la vegada que la presència de les dones migrants

1. Les jornades, titulades *Les dones immigrades desafien la seva invisibilitat*, tingueren lloc al Centre de Cultura Contemporània de Barcelona. Vegeu-ne una ressenya *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 26, 1995, p. 329-334.
2. El Consell de les Dones de Barcelona és un òrgan de l'Ajuntament de Barcelona per potenciar la participació del teixit associatiu femení de la ciutat en les decisions públiques.
3. En el marc de la preparació del I Congrés, es realitzaren, els dies 26 i 27 de juny de 1998, unes jornades *La ciutat que les dones volem. La veu de les immigrades*, on s'elaboraren propostes que formaren part de la ponència de les dones migrants. Aquesta ponència, però, fou finalment integrada en cadascun dels diferents àmbits del Congrés en els quals es féu referència a la situació de les immigrades.

ha anat creixent, primer de tot com a resultat del reagrupament familiar i més recentment com a iniciativa pròpia. El desconeixement d'aquest col·lectiu migrant i en especial el desconeixement del paper d'aquestes dones, en la seva vessant productiva i reproductiva, així com dels seus objectius vitals, interessa cada vegada més als diferents sectors d'una societat que les vol entendre i que les vol conèixer millor.

El programa del curs que ressenyem s'estructurà amb la intenció, per una banda, de conèixer millor l'entorn en què vivien aquestes dones abans de migrar, i, per l'altra, de prendre consciència de quina és la seva situació actual. Així, les sessions abordaren temàtiques que anaren des de l'exposició d'aspectes socio-culturals, econòmics, jurídics, educatius i religiosos del seu lloc d'origen, fins a l'intent de dibuixar el panorama de la seva inserció sociocultural i econòmica en el lloc de destí, amb menció a la imatge i a la construcció social que en aquests darrers països es té d'aquest col·lectiu.

La primera sessió, *Panorama general de la migració femenina des dels països del Magrib i construcció social de la dona estrangera*, comptà amb la presència d'Aicha Belarbi, secretària d'Estat de Cooperació del Marroc, que pronuncià la conferència inaugural. La Sra. Belarbi féu una breu introducció a la història de l'emigració marroquina cap a Europa fent referència a tres etapes. Una primera fins als anys setanta protagonitzada per la població masculina, una segona entre els anys setanta i vuitanta, amb la migració de dones provinents sobretot del medi rural, motivada per la sedentarització de la migració i el reagrupament familiar, i una tercera, a partir dels anys vuitanta, amb l'arribada de generacions més joves de dones, sovint solteres, senses fills, amb ganes de trobar feina, amb un grau més elevat d'escolarització i clares aspiracions de millora.

La Sra. Belarbi continuà fent un repàs de les ocupacions d'aquestes dones marroquines a Espanya, França i Itàlia, del seu atractiu pel seu baix nivell reivindicatiu i la manca de coneixement dels seus drets, així com de suport d'amics o familiars; de les seves, sovint, miserables condicions de vida, agreujades en molts casos per la seva situació d'il·legalitat; dels seus problemes d'identitat i d'adaptació a les normes de vida del país d'acollida, les quals solen trastornar les seves pròpies relacions familiars (amb el marit, amb els fills) i subratllà la necessitat de fer esforços per aconseguir més formació i sobretot més informació de les dones migrants.

La conferenciant criticà, per altra banda, la visió que es té a Occident de les persones que migren provinents del Marroc, tot associant-les al fonamentalisme i al terrorisme islàmic, mentre que, segons ella, «la realitat és radicalment diferent: els marroquins que emigren no són integristes i practiquen la religió musulmana de forma totalment oberta i tolerant [...] existeix en realitat un greu problema d'incomunicació i d'incomprensió dels països d'Occident cap a la societat magribina, cap als seus costums, la seva cultura i religió»⁴.

4. Entrevista concedida al diari *El País*, 4 de novembre de 1998, p. 8.

A continuació, Mary Nash, catedràtica d'Història Contemporània de la Universitat de Barcelona, se centrà en la importància de la noció de l'Altre i la construcció social de l'alteritat, una construcció històrica i cultural que evoluciona al llarg del temps i que assigna un paper determinat als diferents individus de la comunitat. Definí la imatge de la immigrant com a pertanyent a un col·lectiu subaltern, subordinat, desigual i a una cultura enrarida; una imatge que també projecten els mitjans de comunicació, al vincular, freqüentment, les notícies sobre aquesta població a fets violents.

Per la professora Nash el discurs colonial, postcolonial i imperialista encara és vigent i encara condiciona certes actituds. La idea sociobiològica de superioritat de la raça europea (generalitzada a tot Europa, encara que només explicitada com a doctrina pel nazisme) també funciona en les relacions de gènere, conferint a les dones un paper fonamental lligat a la reproducció i incorporant un component religiós al fet de ser dones, que hauria estat també utilitzat durant el franquisme. Acabà amb una exhortació final perquè les dones construïssim la nostra pròpia imatge sense victimismes i no deixant que aquesta imatge sigui manipulada pels altres.

La segona sessió, *El context dels països emissors: religió, família i aspectes culturals*, s'inicià amb la intervenció de Tassadit Yacine, professora de Filologia de la Universitat d'Alger, que ens il·lustrà sobre l'entorn de les dones berebers a la Kabília (Algèria). Plantejà la importància que per aquestes dones té la cultura oral i la pràctica de la poesia col·lectiva en la societat d'origen, com a forma de transgressió de les normes tradicionals musulmanes i de denúncia o de queixa davant, sobretot, la situació d'inferioritat respecte als seus marits, la qual qüestionen.

L'emigració ha significat per aquestes dones la possibilitat d'expressar-se individualment i de transcendir la comunitat. En el seu propi país la individualitat, tant d'homes com de dones, mostraria públicament la seva vida i això estaria mal vist, podrien ser estigmatitzades pel grup. La Sra. Yacine es referí també a la importància de l'espai i del seu simbolisme en l'actuació de les dones i, com elles, malgrat que solen ser les que sovint gestionen algunes de les decisions més importants de la família (com per exemple el futur marit per a les seves filles), deixen al cap de família l'expressió final d'aquesta decisió per no qüestionar el seu poder.

Tot seguit, Nozha Sekik, historiadora i sociòloga tunesiana, es referí al Codi d'Estatut Personal (*Malaia*) promulgat després de la independència de Tunísia el 1956, codi revolucionari en el seu temps i que encara en l'actualitat és el més progressista i dinàmic pel seu replantejament de les relacions personals i familiars. La institucionalització de la monogàmia (i la consegüent abolició de la poligàmia), la possibilitat d'acollir-se al divorci per part dels dos membres (acabant amb la decisió unilateral masculina de repudi) i la supressió del tutejatge masculí sobre les dones, entre d'altres, serien alguns dels aspectes més innovadors d'aquest codi.

Per la ponent, aquest codi podria considerar-se com un replantejament dels esquemes tradicionals en termes culturals, religiosos, socials i, fins i tot, polí-

tics i econòmics a Tunísia. Per altra banda, assenyalà la importància de considerar la distància existent entre aquests canvis i l'evolució de les mentalitats, especialment en el cas de les pròpies dones.

Finalment, de la intervenció de Maria Àngels Roqué, directora del Departament d'Estudis de l'ICM, destacarem la seva referència pel Marroc a l'existència de dos àmbits religiosos diferenciats: l'islam popular, local i femení, i l'islam oficial, global i masculí. El primer seria un espai dominat per les dones, lligat als santuaris i als ritus ancestrals preislàmics on troben un espai d'expressió fora del domini i la vigilància dels homes, així com de la normativitat islàmica. Mentre que el segon seria un espai totalment masculí del qual se n'exclou de manera expressa les dones, que dicta lleis universals amb un alt contingut d'inequitat genèrica.

M. A. Roqué també es referí, de manera breu, a altres temes força diversos: a la importància de les divises dels emigrants com a font de recursos dels països emissors; al paper del matrimoni i del divorci pel que fa a qüestions econòmiques (propietats, herències...) i socials, i fins i tot a la importància de les migracions internes del Marroc, origen d'una important rururbanització.

La tercera sessió, *Condicció de la dona, marc jurídic, educació, família i ciutadania*, comptà amb la presència de dues expertes en el camp del Dret Civil i del context normatiu de les dones dins les societats marroquina i espanyola. Per una banda, Malika Benradi, professora de la Universitat de Rabat, va fer referència a la gran contradicció que existeix al Marroc entre la normativització de l'espai públic i l'espai privat; el primer estaria cobert per un dret modern i emancipador on les dones són considerades amb els mateixos drets que els homes; mentre que el segon restaria dominat pel dret musulmà, que no admet la igualtat entre els dos sexes. El dret familiar, fonamentat en el dret musulmà, és la representació principal dels valors islàmics i hi podem trobar nombrosos exemples de situacions discriminatòries per a les dones, com és el fet que els homes siguin els màxims representants del poder global dins la família, la diferència de l'edat de matrimoni entre homes (18 anys) i dones (15 anys), la impossibilitat de les mares per obtenir la representació legal dels seus fills i de les seves filles, etc. La Sra. Benradi manifestà, a través d'aquests exemples i d'altres, l'endarreriment i la discordància existents entre el dret familiar i la realitat social expressats a partir de les reivindicacions de la societat civil marroquina⁵.

5. En una entrevista concedida al diari *Avui*, de 9 de novembre de 1998, p. 8, la Sra. Aicha Belarbi incidí en el mateix tema: «La Constitució marroquina dóna els mateixos drets a les dones que als homes, però tenim un codi d'estatut personal que s'inspira en la xara i que, segons la interpretació d'alguns, no està totalment adaptat a l'esperit de la Constitució. Amb la revisió del 93 hi va haver modificacions importants, per reglamentar el divorci o les condicions de la poligàmia. Va ser un primer pas, perquè se'ns va donar la possibilitat de dir que el codi d'estatut personal no és ni tabú ni intocable. El que s'intenta és fer un codi que respongui a les aspiracions de les feministes per la igualtat, la dignitat i la llibertat. Amb el nou govern hi ha hagut una obertura molt gran, perquè aposta pel reforçament del paper

A continuació, Isabel Miralles, professora de Dret Civil a la Universitat de Barcelona, va fer un repàs històric de l'evolució dels drets de les dones des del franquisme fins a la democràcia i un breu resum de les normes civils que es troben les dones immigrades en arribar a Espanya. La seva fou una exposició basada en l'estructura legal de la Constitució respecte als drets dels estrangers, els quals es considerarien amb igualtat respecte als nacionals, sense distinció de raça, nacionalitat, gènere o religió.

Tancà la sessió Miguel Ángel de Prada del Colectivo IOÉ (gabinet d'investigació sociològica creat el 1982 a Madrid i especialitzat en qüestions relacionades amb els moviments migratoris), tot emfatitzant la diversitat de les dones immigrades i la pluralitat dels projectes migratoris al nostre país. El ponent, tractant aquests temes, va voler «desmuntar» una sèrie d'imatges sobre les dones immigrades que apareixen continuament en els mitjans de comunicació i que impregnarien el nostre imaginari col·lectiu. Així, coincidint també amb comentaris anteriors, va voler canviar la visió uniformitzada d'una immigració precària, pobra i amb un baix nivell cultural procedent dels països del Tercer Món per una visió més diversa, d'immigrants procedents no només del Sud —on la majoria de gent que emigra ho fa perquè té possibilitats econòmiques i un bon nivell educatiu—, sinó també del Nord.

M.A. de Prada destacà, també, la pluralitat de projectes migratoris de les dones immigrades, destinats a: assegurar la subsistència del grup familiar en els seus països d'origen; promocionar-se personalment i laboralment, com és el cas de la majoria de dones solteres, i aconseguir un espai més autònom i amb més llibertat; seguir el marit al lloc de destí, amb el paper només d'esposa i continuant reproduint els models familiars tradicionals; o, per contra, a deslligar-se dels models i de les expectatives que s'esperarien del seu paper de dones a la societat d'origen —filles d'immigrants que s'insereixen a l'escola i que volen viure més d'acord amb els valors occidentals—. Per últim, parlà de les marques culturals, de gènere i de classe de les dones immigrants i de com aquestes influeixen en la segmentació laboral que pateixen en la societat receptora, seria el cas del que anomenà «mobilitat descendent» per referir-se a com dones universitàries o professionals s'ocupen en el servei domèstic i que passen, per tant, de treballar a l'esfera pública en els països d'origen a treballar a l'esfera privada en els països d'acollida (dones filipines i dominicanes), i l'ascens relatiu en passar de la desocupació en els països d'origen a una certa activitat econòmica en els de destí.

En la quarta sessió, *Visions de la migració i dinàmiques socials a Europa*, Andreu Domingo, sotsdirector del Centre d'Estudis Demogràfics de la UAB, aportà una interessant crítica a la visió que es té a Espanya de la població immigrada,

de la dona, que ja és un gran pas. Això implica adaptar les convencions internacionals a les lleis nacionals, revisar el codi de família en funció de la cultura islàmica i garantir un accés equitatiu de les dones a càrrecs de responsabilitat».

sovint considerada masculina i jove. Aquesta imatge distorsionada contrasta amb la realitat, ja que si es pren, per exemple, la província de Barcelona, les dones representen un 46% del total de la població resident d'origen estranger. Alhora, si es vol parlar de les dones immigrants que arriben a Espanya, sorgeix una altra paradoxa, ja que, mentre es construeix una imatge reduïda i estigmatitzada d'aquestes dones —en associar-les, per una banda, amb una sèrie d'orígens geogràfics com la República Dominicana o Filipines i, per l'altra, amb el reagrupament familiar i activitats precàries—, no hi ha encara dades estadístiques que corresponguin a aquesta imatge. D'aquesta manera, en el cas particular de les dones immigrades a Espanya, tenim un fenomen de visibilitat social, associat amb la seva estigmatització, però també d'invisibilitat estadística, ja que les sèries estadístiques sobre els residents estrangers, informen més sobre el tractament legislatiu de l'estrangeria que de l'evolució real de les migracions.

D'altra banda, Danielle Provansal, professora d'Antropologia Social a la Universitat de Barcelona, assenyalà que a França —amb una llarga tradició com a país receptor d'amplis moviments migratoris provinents del nord d'Àfrica— la percepció dominant de la immigració estrangera ha propiciat la invisibilitat social de les dones immigrants, en considerar-les només com a acompanyants dels homes immigrants i en el seu paper d'esposes, mares o filles dels treballadors immigrants. Malgrat tot, coincidint amb altres ponències anteriors, comentà que també a França hi havia hagut un canvi significatiu en els moviments migratoris, provocat per l'arribada de les dones immigrades com a subjectes de la seva pròpia trajectòria i com a protagonistes singulars en el camp de la interacció social.

Aquestes dones provinents del Magrib que emigren cap a França, serien majoritàriament solteres i cada vegada més joves, i intentarien millorar la seva situació social i econòmica a través dels estudis professionals i el treball. Entre aquesta població femenina immigrant destacà la important presència d'una elit que, a través de l'excel·lència en els estudis universitaris i en el treball associat amb l'art (literatura, música, etc.), l'ensenyament, la investigació i els mitjans de comunicació, aconsegueix combinar els continguts de dos models culturals: per una banda, no renuncien als valors ni als costums tradicionals del seu país d'origen i, per una altra, assimilen críticament diversos aspectes de la cultura del país de destí.

Finalment, Cristina Giudici, professora de l'Universitat de «La Sapienza» de Roma, assenyalà que les migracions internacionals poden ser analitzades tant des d'un punt de vista microeconòmic, en el nivell de la família considerada com a espai de presa de decisions, com macroeconòmic, on les polítiques d'integració proposades pels governs dels països receptors constitueixen una resposta necessària al propi projecte migratori des de la seva dimensió social, jurídica i cultural. Pel que fa a la població d'origen magribí que emigra cap a Itàlia, féu referència a una diferència fonamental entre dones i homes: mentre que les dones tendeixen a viure en les grans ciutats, situant-se preferentment en llocs de treball de tipus industrial, els homes es dispersen al llarg del territori italià i treballen principalment en activitats vinculades al sector rural.

A la darrera sessió, *Dones immigrants estrangeres a Catalunya*, intervingué en primer lloc la Dra. Carlota Solé, catedràtica de sociologia de la UAB, la qual qüestionà el pressupòsit de la necessitat d'integració de les immigrants en el país d'acollida. La seva inserció en l'estructura laboral, així com l'acceptació de valors i de símbols d'una cultura diferent, les situa, de fet, en una relació de subordinació en termes de raça però també de classe i de gènere. De la marginalitat dels seus llocs de treball (sovint amb problemes derivats de la seva irregularitat en el país —sense contractes, amb excés d'hores de feina, amb sous baixos— substituint el treball d'homes i dones autòctones), se'n derivaria la seva marginalitat social.

La professora Solé també féu referència breument a uns altres temes com la globalitat del factor treball, la seva segmentació, la diversitat entre les diferents generacions d'immigrants, l'obsolescència del concepte del Tercer Món i fins i tot al qüestionament del patriarcat.

A continuació la doctora M. Dolores Juliano, professora de la Facultat de Geografia i Història de la UB, inicià la seva exposició qüestionant la idea que la principal mobilitat és realitzada pels homes: en les societats d'origen de les dones migrants, prevalen les estructures patrilineals i patrilocals que obliguen les dones a marxar del seu lloc de naixement per anar a viure amb la família del marit, ja que són els homes els que donen permanència al llinatge. Aquest fet explicaria que les dones que emigren fora del seu país no solen tenir un projecte de retorn. Aquí la professora Juliano féu una digressió cap al cas dels «indians», dels quals s'esperava que tornessin triomfadors, mentre que de les dones no s'esperava que tornessin a perpetuar cap llinatge familiar, el seu era un itinerari diferent, un projecte diferent.

Acabà la seva intervenció referint-se a l'oferta educacional que es dona a les migrants, la qual evidencia que se'n té una visió sovint errònia, ja que se les creu incultes i tradicionals, quan en realitat han estat capaces de situar-se en una posició de ruptura i de canvi que indiquen que tenen prou capacitat d'iniciativa i d'autosuficiència.

Finalment, la Dra. María Ángeles Ramírez, de la Universitat Autònoma de Madrid, incidí en els canvis que suposa la immigració per a les dones magribines basant-se en el treball de camp realitzat per a la seva tesi doctoral recentment publicada⁶. Per M.A. Ramírez, l'establiment de les dones en països on dominen uns models de societat diferents porta a la deslegitimació dels codis personals, ja que aquests representen un model de societat que ja no té validesa. Dibuixa el panorama familiar i de treball de les dones que han marxat soles (i que contribueixen a l'economia familiar del país d'origen fins que constitueixen la seva pròpia família) basat en un doble discurs: les normes socials farien, per exemple, que al Marroc estigués mal vist el treball al servei domèstic, mentre que estaria permès si es realitzés fora del país, és a dir, la conside-

6. *Mujeres, género e Islam: mujeres marroquíes en España* (1998). Madrid: Instituto para la Cooperación con el Mundo Árabe, el Mediterráneo y los Países en Desarrollo. Agencia Española de Cooperación Internacional.

ració que es fa del treball si és al propi país o en un altre canvia. També comportaments socials poc adequats al Marroc (seure, per exemple, a la terrassa d'un cafè) deixen de ser-ho a la societat d'acollida. En el marc familiar els canvis serien igualment importants, al Marroc no existeix una ideologia de parella, mentre que fora del país la situació és una altra, i això comportaria també que esclatessin conflictes que estaven latents al Marroc.

Les diferents ponències foren presidides per membres d'organismes relacionats per la seva tasca d'estudi o de treball amb el fet migratori. Aquestes persones, a banda d'introduir els i les ponents, també ho feren de les institucions que representaven, així, es va poder escoltar Núria Llorach, directora de l'Institut Català de la Dona; Carme Solsona, diputada al Congrés; Judith Ibáñez, regidora de l'Ajuntament de Cornellà del Llobregat; Laura Feliu, professora de la Universitat Autònoma de Barcelona; Mohament Chaïb, president de l'Associació Sociocultural Ibn Batutta; M. Àngels González, directora general d'Ordenació Educativa del Departament d'Ensenyament; Gemma Aubarell, cap de projectes de l'ICM; Jordi Porta, director de la Fundació Bofill; Núria Vives, portaveu de SOS Racisme; Vinyet Panyella, diputada al Parlament de Catalunya; Natàlia Ribas, del CIDEME; Albert Galinsoga, professor de la Universitat de Lleida, i Remei Sippi, presidenta de l'Associació de Dones E'Waisoipola.

En resum, podem dir que les ponències presentades al curs i els debats que provocaren van representar una bona oportunitat per escoltar també les veus del Sud del món acadèmic i institucional, i per conèixer més bé la creixent importància i l'especificitat de les dones migrants en l'àmbit de l'Europa Occidental, exposat per especialistes d'una banda i l'altra de la Mediterrània.

En la nostra opinió, s'aconseguí, en bona part, dibuixar un ampli panorama sobre els canvis que han sofert els fluxos migratoris provinents del Magrib en direcció a Espanya, Itàlia i França, en especial del protagonitzat per la presència de les dones migrants en aquests països, la qual en les darreres dècades ha crescut tant numèricament com en termes de diversitat dels seus projectes migratoris.

Els comentaris i les evidències coincidents de totes les persones convidades ens permeten proposar la necessitat de:

- a) Abandonar la imatge estigmatitzada que es té als països d'acollida de les dones migrants, ja que generalment se les vincula amb actituds tradicionals en l'àmbit social i cultural (particularment en temes familiars i religiosos), i se les considera provinents de les esferes més desfavorides de la seva societat.
- b) Aprofundir en el coneixement de la seva situació de subordinació, de subalternitat i marginació, en termes tant de raça com de gènere i de classe en les societats d'origen i de destí.
- c) Conèixer els diversos mecanismes que elles mateixes construeixen per aconseguir la seva integració socioeconòmica i cultural al país receptor. En aquest sentit, cal assenyalar la importància que per aquestes dones té l'emigració: en molts casos ha significat la possibilitat de superar espais d'expressió exces-

sivament tancats caracteritzats per normes socials i culturals tradicionals imposades per l'islam.

- d) Impulsar noves formes de conceptualització relacionades amb els moviments migratoris que permetin, en el cas de les dones immigrants a la Mediterrània Occidental, la construcció de dades estadístiques que recuperin no només la seva visibilitat numèrica, sinó també la diversitat dels seus projectes migratoris i de les seves condicions socials, econòmiques i culturals, tant en les societats d'origen com en les d'acollida.